

ԳԱԳԻԿ Ա. ԺԱՄՀԱՐՅԱՆ

ԳԱԱ պարմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ  
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ  
(1920-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ)

*Բանալի բառեր՝* Խորհրդային Հայաստան; գաղթականներ, ցեղասպանություն, ներգաղթ, քնակչություն, արևմտահայեր:

Ցեղասպանությունից փրկված և Խորհրդային Հայաստանում ապաստան գտած հայ գաղթականությունը 1920-ական թթ. սկզբին հասարակության ամենախոցելի, չքավոր, ծայրահեղ ծանր վիճակում գտնվող սոցիալական շերտն էր: Խորհրդային իշխանությունները դա քաջ գիտակցում էին և գաղթականության հիմնախնդրին փորձում էին ցուցաբերել առանձնահատուկ մոտեցում: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման դժվարությունների մասին խոսելիս նշանավոր կուսակցական գործիչ Գ. Օրջոնիկիձեն նշում էր. «...է՛լ ավելի դժվար է, միլիոն անգամ ավելի դժվար է այդ իշխանությունը կառուցել այնտեղ՝ տանջված, ծվատված Հայաստանում, որը քիչ է մնացել վերածվի գաղթականների հանրապետության»<sup>1</sup>:

1920-ականների սկզբի Խորհրդային Հայաստանի ամենաբնորոշ սոցիալ-տնտեսական իրողություններից էր քնակչության չքավորությունը և սովը: Հատկանշական է, որ թեպետև սովը տարածված էր նաև Խորհրդային Ռուսաստանի տարբեր շրջաններում, ինչը պայմանավորված էր տնտեսական ու քաղաքական շատ գործոններով, այդուհանդերձ, Հայաստանում սովի

<sup>1</sup> Տե՛ս Մելիքսեթյան Հ., Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1915-1940 թթ.), Երևան, 1975, էջ 78:

տարածումը իշխանություններն առաջին հերթին կապում էին նրկրում բազմահազար գաղթականների և որքերի առկայության հետ<sup>2</sup>: Տեղական պաշտոնյաներից կուսակցական և պետական կենտրոնական մարմիններին հաճախ էին ուղարկվում զեկուցագրեր գաղթականների ծայրահեղ չքավոր վիճակի մասին: Նշվում էր, որ պարենի պակասության պատճառով գաղթականները հաճախ սնվում են իրենց բաժին սերմացույով, զբաղվում մուրացկանությամբ և այլն<sup>3</sup>:

Վանաձորի բազմավաստակ մանկավարժ Ալեքսանդր Մելիքյանն իր հուշագրության մեջ կարողացել է վերարտադրել մանկական և պատանեկան տարիների հուշերի վառ ու կենդանի պատկերներ, որոնք պարունակում են նաև խնդրո առարկա հարցին վերաբերող հետաքրքիր դրվագներ: Այսպես՝ հեղինակի հուշերից մեկը, որը վերաբերում է 1921 թվականին, այն մասին է, թե ինչպես է նա գնացել իր տատի քրոջ տուն՝ այսուր բերելու: Երկու բոտ այսուր պետք է լուծվեր ջրում, եփվեր և ստացված զանգվածը խմելու էին կշտանալու, հեղինակի խոսքերով՝ «փորը լցնելու» համար: Հետդարձի ճանապարհին պատանին տեսնում է, թե ինչպես են քաղցած գաղթականները հավաքվել իրենց հարևանի այգում, ում սատկած ձիու միսը իրար մեջ բաժանելու համար կացին են խնդրում վերջինից: «...Նա տվեց և տուն մտավ, չկարողացավ նայել սատկած ձիու միսը իրարից խլելու տեսարանը», - պատմում է հեղինակը<sup>4</sup>: Ա. Մելիքյանը հիշում է նաև, թե ինչպես էր պատանեկության տարիներին իր գաղթական ընկերոջ՝ Հայկի հետ շալակով փայտ բերում Լոռվա անտառներից: «Շալակը երկու ձևի էր... Երկրորդ ձևը, որ կոչվում էր *գաղթականակի* (ընդգծումը մերն է - Գ. Ժ.), շալակը առնվում

<sup>2</sup> ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 5, թ. 2:

<sup>3</sup> ՀԱԱ, ֆ. 123, ց. 42, գ. 63, թ. 1, նույնի՝ թ. 13:

<sup>4</sup> Մելիքյան Ա., Անդարձ անցած օրեր ու գործեր, Վանաձոր, 2003, էջ 29:

էր մեջքին ուղղաձիգ դիրքով:... Հայկը մենակ էր, նրան օգնել չէինք կարող: Նա այնքան մեծ շալակ էր պատրաստում, որ մինչև տուն հասնելը քիչ էր մնում աչքերը բներից դուրս գային, իսկ վիզը կրկնակի երկարում էր»<sup>5</sup>: Հետաքրքրական է նաև ամերիկյան օգնության բաշխման տեսարանը, որին նույնպես հանդիպում ենք նշված հուշագրության մեջ. «...Տուկը բարձրացնում էին շենքերից մեկի տանիքը, բացում և մեկ-մեկ ցած շարտում նրանցից հանված հագուստը, կոշիկները: Ներքևում հավաքված բազմությունը, *մանավանդ մերկ ու սոված գաղթականները* (ընդգծումը մերն է - Գ. Ժ.), բռնում էին ցած նետածնեքը: Այնպես էր պատահում, որ մի քանի մարդ այն որսում էին միասին: Ինչ էր տեղի ունենում, քաշքշոց, լաց, աղաչանք, արյունլիվա դեմքեր...»<sup>6</sup>: Նշված օրինակներից պարզ է դառնում, որ թեպետ հեղինակը հատուկ նպատակ չի ունեցել առանձնացնել գաղթականներին, սակայն ինքնակենսագրական այս տեղեկությունների մեջ նրանք ներկայանում են տեղական բնակչությունից տարբերվող, ավելի չքավոր: Ներկայացվող դրվագներում նրանց կյանքի պայմանների ակնհայտ տարբերությունը գաղթականական այսպես ասած «ուրույն» կեցության առկայության խոստուն ապացույցն է:

1920-ականներին հայ գաղթականների վիճակը կրում էր նաև պետության տնտեսական քաղաքականության ազդեցությունները: Խոսքը ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությամբ կիրառված զանգվածային բռնագրավումների մասին է, որոնց ենթարկվում էին նաև գաղթականները: Նրանց դիմումներում հաճախ ենք հանդիպում խնդրանքներ՝ իրենցից խլված հացահատիկը և պարենամթերքը վերադարձնելու վերաբերյալ, որը նրանք իրենց հետ մեծ դժվարությամբ կարողացել էին բերել

<sup>5</sup> Նույն տեղում, էջ 33:

<sup>6</sup> Նույն տեղում, էջ 31:

խորհրդային Հայաստան՝ մինչև այստեղ հիմնավորվելը գոնե գոյատևման միջոցներ ունենալու նպատակով: Օրինակ՝ Սուրմալուի գավառից գաղթած քաղաքացին բողոքում էր, որ 1921 թ. իրեն հաջողվել էր մեծ դժվարությամբ չորս պարկ ցորեն տեղափոխել Երևան, որը նա պահել էր իր հարևանի նկատում: Բռնագրավումներից մեկի ժամանակ հարևանի ցորենի հետ միասին տարել էին նաև իր ցորենը՝ բազմանդամ ընտանիքին թողնելով սովի ճիրաններում<sup>7</sup>: Իսկ Կարսից գաղթած մի քաղաքացի խնդրում էր կա՛մ իրեն վերադարձնել բռնագրավված 16 փութ գարին, կա՛մ դրա փոխարեն իրեն տրամադրել 3 փութ ալյուր, որպեսզի իր յոթ հոգուց բաղկացած ընտանիքը սովի չմատնվի<sup>8</sup>:

Հայ գաղթականությունը դժվարություններ կրեց նաև 1923 թ. ներգաղթի ժամանակ: Հիշատակելի է հատկապես Բաթումի մաքսատան գործունեությունը, որի չարաշահումների վերաբերյալ անհազանգում էին նաև ներգաղթի կազմակերպմամբ զբաղվող մարմինները: 1925 թ. Հայաստանի ժողկոմխորհին կից գաղթականական հանձնաժողովին ուղարկված զեկուցագրերից մեկում նշվում էր, որ Բաթումի մաքսատունը ներգաղթող հայերից բռնագրավել էր զանազան անհրաժեշտ իրեր՝ հագուստներ, կտորեղեն և այլն: Բռնագրաված ապրանքը նրանք գնել էին՝ ի հաշիվ արտասահմանում վաճառքի հանած տնային կահկարասուց ստացված հասույթի: «...Նման պայմաններում Հայաստան ժամանող գաղթականությունը, վաճառքի հանելով ու քայքայելով իրենց տնտեսությունը արտասահմանում, բնականորեն զրկվում է հնարավորությունից ստեղծելու նոր տնտեսություն Հայաստանում և մատնվում է աղքատության», - նշված էր զեկու-

<sup>7</sup> ՀԱԱ, ֆ. 119, ց. 4, գ. 8, թ. 36:

<sup>8</sup> Նույն տեղում, թ. 124:

ցագրում<sup>9</sup>: Ավելացնենք նաև, որ Բաթումի մաքսատունը ներգաղթող հայերի նկատմամբ իր վերաբերմունքը չվերանայեց նույնիսկ այն բանից հետո, երբ 1925 թ. մարտի 31-ին Խորհրդային Հայաստանի կենտգործկոմի որոշմամբ ներգաղթյալներին մաքսային արտոնություններ տրվեցին<sup>10</sup>:

1920 թ. արևմտահայ գործադիր մարմնի կողմից Հայհեղկոմին հղված հայտարարության մեջ հանդիպում են այսպիսի տողեր. «...Ջրկված հայրենի հողից, նրանք մնացին մինչև վերջն էլ հողագուրկ և թափառաշրջիկ: Իրենց ուրույն կյանքով ու կենցաղով չկարողացան մի տեղ գտնել, կամ միանալ տեղական ժողովրդի հետ: Եվ այդ պատճառներով նրանց աշխատանքի, պարենավորման, տնտեսական և ընկերային պայմանները մնացին անբնականոն ու դարձրին այդպես նաև շրջապատի պայմանները»<sup>11</sup>: Այս տողերը վերաբերում են հայ գաղթականության դրությամբ մինչև խորհրդային իշխանության հաստատումը: Դատելով վերընշված փաստաթղթերից՝ կարող ենք եզրակացնել, որ այս տողերը արդիական են մնացել նաև 1920-ականների սկզբին: Հայ գաղթականությունը, հաշվի առնելով ներգաղթի ժամանակ նրա կրած դժվարությունները, ունեզրկումն ու թալանը տարբեր ավագակալամբների կողմից մինչև հայրենիք հասնելը, հայրենիքում նույնիսկ ընդհանուր սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակի ֆոնի վրա հանդիսանում էր առավել խոցելի խավ: Եվ թվում է, թե իշխանությունը սա հաշվի առնելով՝ պետք է որոշակի արտոնություններ տրամադրեր նրանց, օրինակ, չռնագրավեր նրանց ապրուստի վերջին միջոց հանդիսացող հացահատիկը: Սակայն խնդիրն այն է, որ ռազմական կոմունիզմի կիրառման ժամանակ պետությունը գաղթականներին չառանձնացրեց՝ ինչը

<sup>9</sup> ՀԱԱ, ֆ. 123, ց. 42, գ. 63, թ. 93:

<sup>10</sup> ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 4, գ. 12462, թ. 11:

<sup>11</sup> Տե՛ս Մելիքսեթյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 81:

լուրջ դժվարություններ առաջացրեց նրանց չքավորության հաղթահարման գործում:

Պետք է նշենք, որ եթե տեղական բնակչության համար գաղթականների ներհոսքը սոցիալական ծանր բեռ էր, ապա խորհրդային իշխանության համար գաղթականությունը հանդիսանում էր նաև քաղաքական մտահոգության առարկա: Խորհրդային կարգերի հանդեպ հասարակական տրամադրությունների վերահսկման ժամանակ իշխանությունների կողմից հատկապես լուրջ ուշադրություն էր դարձվում գաղթականներին: Պատճառն այն էր, որ իշխանությունը հատկապես նրանց մեջ էր տեսնում ազգային կամ հոգևոր կազմակերպությունների հետ անցանկալի համագործակցության և հակախորհրդային գործունեության հնարավորություն: Օրինակ՝ ՄԴԲՎ 1923 թ. ամփոփագրերից մեկում կարդում ենք. «...Բացի այդ ամենից, Հայաստանում գործում է հոգևոր միությունների և աղանդավորական կազմակերպությունների մի ամբողջ ցանց՝ կապված ամերիկյան առաքելության հետ, որոնց մարմինները համակարգված հակախորհրդային աշխատանք են տանում: Այդ աշխատանքը տարվում է ոչ միայն աղանդավորական կազմակերպությունների, այլ նաև անհատական քարոզչության ձևով՝ որբատների և իրենց ծառայողների միջոցով»<sup>12</sup>: Մեկ այլ ամփոփագրում նշվում էր, որ Հայաստանում բավականին մեծ ակտիվություն է ցուցաբերում բողոքական շարժումը, որի մեջ մեծ է թուրքիայից ներգաղթած հայ երիտասարդության թիվը<sup>13</sup>:

Նույն ոգով էր կազմված նաև ՀՄԽՀ Արտակարգ հանձնաժողովի աշխատակիցներից մեկի՝ 1921 թ. հանձնաժողովի քարտուղարին ուղարկված զեկուցագիրը: Զեկուցագրի հեղինակն

<sup>12</sup> Հայաստանը պետական գաղտնի փաստաթղթերում (1922-1929 թթ.), Երևան, 2008, էջ 44:

<sup>13</sup> Նույն տեղում, էջ 46:

իր դժգոհությունն էր հայտնում այն մասին, որ Յարսկայա փողոցում ամերիկյան մանկատան կողքով անցնելիս պարբերաբար լսել էր, թե ինչպես են մանկատան որբերը երգում իր բնորոշ մամբ՝ «խմբապետական», «դաշնակցական» երգեր՝ «Մեր հայրենիք», «Զեյթունցիներ» և այլն: «...Ամերիկյան մանկատներում օթևան են ստացել դաշնակցականների երկրպագուները, որոնց նպատակն է այլասերել մատաղ սերնդին», - ասվում էր զեկուցագրում<sup>14</sup>:

Նշված նյութերը ցույց են տալիս, որ խորհրդային իշխանությունը հայ գաղթականների մեջ քաղաքական բարեհուսության առումով որոշակի վտանգ էր տեսնում: Ուստի՝ պատճառով նրանք չէին կարող ընկալվել տեղական բնակչության հետ նույն չափանիշներով: Որպես սրա հետևանք՝ հայ գաղթականությունը, փաստորեն, քաղաքական առումով նույնպես հանդիսանում էր հայ հասարակության «տարբերակված», առանձնահատուկ մաս:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ 1920-ական թվականներին խորհրդային Հայաստանում արևմտահայ գաղթականները լուրջ սոցիալական և քաղաքական հիմնախնդիրներ էին առաջ բերել, ինչը դրսևորվում էր ժամանակի սոցիալ-քաղաքական իրողություններում: Հայ գաղթականության առօրեականության ներկայացված դրվագները վկայում են, որ նրանք հանդիսանում էին սոցիալական ինքնուրույն խումբ, որը էական դժվարությունների էր հանդիպում խորհրդահայ հասարակությանն ինտեգրվելու ճանապարհին:

---

<sup>14</sup> ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 61, թ. 143:

Гагик А. Жамгарян, *Институт истории НАН РА, к.и.н.*,  
Проблема армянских беженцев в Советской Армении (пер-  
вая половина 1920-ых годов) - В статье освещаются некоторые  
вопросы относящиеся положению армянских беженцев в Со-  
ветской Армении в 1920-х годах. Акцент ставиться на трудностях  
их интеграции в советское общество. На основе фактических  
и мемориальных материалов представлены некоторые интерес-  
ные фрагменты повседневности беженцев. Так же представлены  
общие подходы властей к проблеме беженцев.

Gagik A. Zhamharyan, *NAS RA Institute of History, PhD in  
History*, The Main Issue of Armenian Refugees in Soviet  
Armenia (First Half of 1920's) - Certain issues related to the state  
of the Armenian refugees in Soviet Armenia in 1920's are elucidated  
in the article. The hardships of their integrity into Soviet Armenia's  
society is emphasized. Some interesting episodes linked to the  
everyday life of the Armenian refugees in 1920's are presented  
based on documentary materials and memories. The general  
approaches of local population and Soviet authorities to the issues  
of refugees are presented, too.